

Temel Kavramları ve Önemli Kampanyalarıyla İslamî Çevrecilik[†]

Nimet KESKİN
nimet.balkanli@gmail.com

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

Geliş Tarihi: 04.06.2023 / Kabul Tarihi: 13.06.2022

Özet

İslamî çevrecilik, temel ilham ve motivasyon kaynağı olan İslam dinine dayalı bir çevre anlayışı tesis etmeye çalışan, bu amaçla yapılan her türlü faaliyeti kapsayan bir toplumsal hareket olarak bugün dünyanın farklı yerlerinde faaliyettedir. İslamî çevreciliğin mümeyyiz vasıflarını; İslam'ı çevreciliğinin temeline oturtması, kavramlarını ve ilkelerini İslam'dan esinlenerek tesis etmesi, katılımcılarının her türlü çevreci faaliyeti tıpkı bir dini vazifeyi yerine getiriyormuşçasına adanmışlıkla ifa etmesi ve Müslüman ve çevreci olmanın birbirini besleyen simbiyotik bir ilişkiye dönüşmesi şeklinde sayabiliriz. Bu çalışmanın amacı; İslamî çevreciliğin temel kavramlarını ortaya koymak, kurdukları dernekleri ve düzenledikleri kampanyaları dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle tespit etmektir. Çalışmanın ulaştığı sonuçlar şöyle listelenebilir; İslamî çevrecilik temel olarak halife, mizan, ahiret, emanet gibi kavramlar etrafında şekillenmiştir ve bugün Müslümanlar yaşadıkları ülkede nüfus olarak azınlık ya da çoğunluk olmalarından bağımsız olarak kurdukları dernekler ve düzenledikleri çeşitli kampanyalar aracılığıyla İslami çevreciliği bir toplumsal hareket olarak icra etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Din, İslam, İslamî Çevrecilik, İslamî Çevre Hareketleri

Islamic Environmentalism with Their Basic Concepts and Important Campaigns

Nimet KESKİN
nimet.balkanli@gmail.com

Marmara University, Faculty of Theology, İstanbul, Türkiye

Arrival Date: 04.06.2023 / Accepted Date: 13.06.2023

Abstract

Islamic environmentalism is active in different parts of the world today as a social movement that tries to establish an environmental understanding based on Islam, which is the main source of its inspiration and motivation, and it covers all kinds of activities that is performed for this purpose. The distinctive features of Islamic environmentalism are that it puts Islam at the foundation of its environmentalism, that it establishes its concepts and principles inspired by Islam, that its participants perform all kinds of environmental activities with devotion as if they are fulfilling a religious duty, and that being a Muslim and an environmentalist turns into a symbiotic relationship that feeds each other. The aim of this study is to reveal the basic concepts of Islamic environmentalism, to present the associations they founded and the campaigns they organized

[†] Bu çalışma, 6.Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

with various examples from the world and Türkiye. This study has concluded that Islamic environmentalism is basically shaped around concepts such as al-khalifa, al-mizan, al-akhirah, and al-amanah, and that it is practiced as a social movement in many countries through the associations and various campaigns they organize, regardless of whether Muslims are a minority or a majority population.

Keywords: Environment, Religion, Islam, Islamic Environmentalism, Islamic Environmental Movements.

1. Giriş

Çevre hareketleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada ve Türkiye’de önemli toplumsal hareketler arasında yer almaya başlamıştır. Çevresel bozulmanın sebepleri ve sonuçlarına dikkat çekmek amacıyla çeşitli organizasyonlar ihdas edilmiş, pek çok kampanya düzenlenmiştir. Dinlerin çevreye yaklaşımları ve sorunlara yönelik çözüm önerileri de yine aynı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Bu minvalde yapılmış bazı çalışmalara;

- *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet*, 2007, Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar,
- Mehmet Bayraktar, 1992, *İslam ve Ekoloji*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,
- Seyyid Hüseyin Nasr, 1991, *İnsan ve Tabiat*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık,
- Seyyid Hüseyin Nasr, 2002, *Tabiat Düzeni ve Din*, İstanbul: İnsan Yayınları,
- Fazlun Khalid, 2019, *Signs on the Earth: Islam, Modernity and Climate Crisis*, Leicestershire: Kube Publishing,
- İbrahim Özdemir, 2001, *Yalnız Gezegen (Makaleler-1)*, İstanbul: Kaynak Yayınları
- Richard C. Foltz, 2005, *Environmentalism in the Muslim World*, Richard C. Foltz (ed.), New York: Nova Science Publishers, ss. 17-33,
- İbrahim Abdul Matin, 2011, *Çevreci ve Dindar*, İstanbul: Ufuk Kitapları,
- Nusret Dede, 2022, “*Harîm Kavramı Çerçevesinde İslam Çevre Hukukunu Temellen-dirme Denemesi*”, Darulhadis İslamî Araştırmalar Dergisi 2, 108-127,
- Muhammet Abdulmecit Karaaslan, 2019, *İslam Çevre Hukuku*, İstanbul: Kitap Dünyası

şeklinde örnekler vermek mümkündür. Bu çalışmada; İslam’ın çevreye bakışını ele almak-tan ziyade İslami çevreciliğin temel kavram-ları ve bir toplumsal hareket olarak yürüttüğü kampanyalar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İslam’ın çevreye bakışından yola çıkarak sorunlara çözüm önerileri sunan İslamî çevre hareketleri dünyanın farklı bölgelerinde faaliyetlerine devam etmektedir. Temel olarak *halife, mizan, ahiret, emanet* gibi kavramlar etrafında şekillenmiş olan İslamî çevreciliğin çıkış noktası insanların Allah tarafından yeryüzüne halife olarak gönderilmiş olduğu ayeti olmuştur. Buna göre kendi türleri de dahil bütün canlıları koruma vazifesi kendisine tevdi edilmiş olan insanoğlu ekolojik dengeyi gözetmeli, her türlü bitkinin ve hayvan soyunun devamlılığını sağlamalıdır (Akyüz, 2016). Bu amaçlara binaen dünyanın çeşitli bölgelerinde teşekkül etmiş olan İslamî çevre organizasyonları, Müslümanların dikkatini çevre sorunlarına çekebilmek için farklı kampanyalar düzenlemekte, muhataplarını bilgilendirmeye ve çevre sorunlarının çözümüne yönelik projeler üretmeye çalışmaktadırlar. Bu kampanyaların temel önerileri insanın kainattaki yerini ve rolünü doğru anlamaya çalışması, doğayı sınırsızca sömürebileceği bir kaynak değil dengesini bozmadan ihtiyacı olan kadarını kullanacağı kısıtlı bir alan olarak görmesi, bireysel olarak aşırı tüketimden uzak durması, insanların çevre bilincinin eğitim yoluyla artırılması (Akyüz, 2015) olarak sıralanabilir.

2. İslamî Çevre Hareketleri

İslami çevre hareketlerini bugün aktif bir toplumsal hareket olarak değerlendirmek mümkündür. Zira sözlükte “Dikkate değer sayıdaki insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek veya değiştirilmesine karşı direnmek için örgütlü çaba harcamalarını anlatan bir terim” (Gordon, 2005) olarak tanımlanan toplumsal hareket, İslami çevreciliği de kapsar. Bu bağlamda İslamî çevre hareketleri, temel ilham ve motivasyon kaynağı olan İslam dinine dayalı bir çevre anlayışı tesis etmeye çalışan, bu amaçla yapılan her türlü faaliyeti kapsayan bir hareket olarak bugün dünyanın farklı yerlerinde faaliyettedir. Bir hareketi İslamî yapan şey, sadece onun Müslümanlar tarafından icra ediliyor olması değildir. Tam aksine bir hareketin İslamî olabilmesi için İslam’ı çevreciliğin temeline oturtması, kavramlarını ve ilkelerini İslam’dan esinlenerek tesis etmesi ve katılımcılarının her türlü çevreci faaliyeti tıpkı bir dini vazifeyi yerine getiriyormuşçasına adanmışlıkla ifa etmesi, Müslüman ve çevreci olmayı birbirini besleyen simbiyotik bir ilişkiye dönüştürmesi gerekmektedir. Bu noktada, İslamî çevreciliğin temel özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir.

2.1. İslamî Çevrecilik

Bu çalışmada İslamî çevrecilik ile kastedilen, İslam’ın temel kaynaklarından yola çıkılarak ortaya konulan çevrecilik faaliyetleri ve tutumlarıdır. Bu bağlamda Müslümanların aktif olarak katıldığı çevre hareketleri ile İslamî çevre hareketleri arasında bir çizgi çekmek elzemdir. Çünkü Müslümanların yürüttüğü ya da bir parçası olduğu çevre hareketleri sadece İslam’dan değil pek çok başka kaynaktan da esinlenerek faaliyetlerini tanımlamakta ve yürütmektedir (Safei El-Deen, 1993). Hatta denebilir ki Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı coğrafyalarda ortaya çıkan çevre hareketleri İslamî referanslardan ziyade batı kökenli seküler modelleri örnek alarak teşekkül etmişler ve aynı minvalde çalışmaya devam etmektedirler (Foltz, 2006). Bu çalışmada araştırıldığı şekliyle İslamî çevrecilik faaliyetleri ise ilhamını, temel prensiplerini, motivasyon kaynağını temel olarak İslam’dan almakta ve çalışmalarını da İslamî

hassasiyetlerle devam ettirmektedir. İslamî çevre hareketlerine katılan insanlar, pek çok toplumsal hareket çalışmasında tasvir edildiği şekliyle, çevreci hedeflere hizmet etmek için dini inanışlarını aktivizmlerine katmazlar. Aksine dini referansları, ritüelleri, sembol ve hikayeleri faaliyetlerine öyle bir şekilde dahil ederler ki çevreci faaliyetleri bizzat dini bir pratiğe dönüşür. Aynı anda hem Müslüman hem de çevrecidirler ve bu ikisi arasındaki ilişki de simbiyotik bir özelliğe sahiptir. İki alandaki hedefler birbirleriyle iç içe geçmiş durumdadır (Hancock, 2018).

İslam, herhangi bir toplumsal harekete dahil olan Müslümanlar için sadece ulaşmaya çalıştıkları amaç doğrultusunda kullandıkları bir araç, çalışmalarını temellendirmek ve organize etmek için kullandıkları bir kaynak değildir (Hancock, 2018). Bundan çok öte bir şekilde İslam, içinde buldukları hareketi onlar için meşrulaştıran, bu sayede dinlerine de hizmet ettiklerine ve sadece dünyada değil ahirette de mükafat elde edeceklerine iman ettikleri bir zemindir. Çevre hareketi için konuşmak gerekirse bir Müslüman; çevresine daha özenli olması için çeşitli faaliyetlerde bulunan, bir toplumsal hareket ya da vakıf için çalışan ve Allah’ın insanlara emanet ettiği dünyayı daha iyi koruyabilmek adına giriştiği bu faaliyetin ahirette ona sevap olarak döneceğine de inanan bir beşerdir. Bu özneyi söz konusu hareketlere sevk eden ise dinî inanışlarıdır.

İslamî çevreciliği seküler çevrecilikten ayıran birtakım özellikleri vardır. İslamî çevrecilik bütüncüdür ve biri idealist diğer pragmatik olmak üzere iki temele sahiptir. İdealist temelde tüm doğal unsurlar arasında temel bir bağ ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardır. Çevre mükemmel bir düzendir ve yıkıcı bir zarara uğramamak için her yönüyle koruma altına alınmalıdır düşüncesi bu temeli en güzel şekilde ifade eder. Pragmatik temelde ise kamu yararını tesis etmek amacı yer alır. Dünyadaki doğal kaynaklar sınırlıdır ve tüm bireyler, topluluklar, türler ve gelecek nesiller için korunmalı ve varlığı sürdürülmelidir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse İslamî çevrecilik, çevre sorunlarının ortaya çıkmasını

önlemek amacıyla pragmatik bir amaçla toplumsal bir norm olarak tesis edilmiştir (Yildirim, 2016).

İslam'ın çevreyle ilişkisini ortaya koymak için yapılan pek çok çalışmada seküler çevreciliğin yerleşik bir norm olmaktan ziyade aşırılığa, materyalizme ve doğal kaynakların sınırsız kullanımına bir tepki olarak ortaya çıktığına vurgu yapılır. Sanayileşme döneminde artan bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin ardından modernitenin sunduğu imkanların da aracılığıyla insanlar daha zengin olma arzusuyla dünyanın doğal kaynaklarını sınırsızmışçasına tüketmeyi kendilerinde bir hak olarak görmüşlerdi. Bu yüzden İslamî çevreciliğin günümüz çevre sorunlarının sebeplerine dair ilk ve en temel eleştirisi her zaman Batı'nın modernite aracılığıyla dünyanın kalanını sömürme hakkını kendisinde görmesi olmuştur (Yildirim, 2016). İslamî çevrecilik konusunda kalem oynatan Seyyid Hüseyin Nasr, Fazlun Khalid, Mawil Izzi Dien gibi önemli isimler, çevre sorunlarının kaynağını insanların dünyayı sömürmesinden, ahlaki bozulmadan, sekülerleşmenin bir sonucu olarak doğaya kutsallık atfedilmesinin ortadan kalkmasından başlatmaktadırlar. Ammar'a göre İslamî çevrecilikte kimin bozduğundan bağımsız olarak Allah'ın insanlara emanet ettiği canlı cansız tüm varlıkları içine alan ekolojik düzeni yeniden tesis etme vazifesinin tüm insanları kapsadığına vurgu yapılır (Ammar, 2001).

Dinleri ve dolayısıyla İslam'ı dikkate almadan çevre sorunlarını çözme çabasının bir yere varması pek mümkün görünmemektedir. Dünyadaki insanların büyük bir bölümü, Batı'daki sekülerizmden uzak yaşamaktadırlar ve dini temeli olmayan herhangi bir ahlaki kabul etme eğiliminde de değildirler. Chittick'e göre bir hükümet yetkilisi ya da üniversite mezunu birisi bir köye giderek rasyonel, felsefi ya da bilimsel sebepler sunarak bir ağacı kesmenin iyi bir şey olmadığını söylese, aynı şekilde Hindistan'daki bir brahman ya da Pakistan'daki bir molla aynı köye giderek Manu kanununa göre ya da şeriata göre bir ağacı kesmelerinin yasak olduğunu söylese, birçok insan hükümet yetkisinden ya da o alanda

uzman olan kişiden ziyade din adamlarının görüşünü kabul edecektir. Bu sebeple dünyanın çoğunluğu için dini bir ahlak çevre etiğinin temelini oluşturmaya devam etmektedir. Özellikle Batı'da çevre kriziyle ilgilenen bazı çevrelerde dini ahlaka yönelik kuvvetli önyargı çevre krizinin çözülmesinin önündeki en önemli engellerden birisidir (Chittick, 2012). Buna bir örneği de Fazlun Khalid verir. *IFEES (Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences)* bünyesinde düzenlenen bir kampanya için Zanzibar'a gittiklerinde balıkçılık yaparken dinamit kullanarak hem denizdeki diğer balıklara zarar veren hem de çevreyi kirleten balıkçılara İslam'ın çevreye bakışını özetleyen bir sunum yaptıklarını ve balıkçılara onların Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olduğunu hatırlattıklarını söyler ve bu sunumdan sonra balıkçıların "İnsan eliyle hazırlanmış yasalara itaatsizlik edebiliriz ama Allah'ın kanunlarına karşı gelemeziz." diyerek dinamit kullanmaktan vazgeçtiklerini ifade eder. Seküler çevrecilerin ve hükümetlerin beş yılda başaramadığı bir işi yirmi dört saatte başardıklarını aktarır (Hancock, 2018). İslamî çevreciliğin dünyanın genelini etkileyen çevre sorunlarının çözümündeki önemine verilecek bunun gibi pek çok örnek vardır.

Çevre sorunlarıyla ilgilenerek insanları bu konularda bilinçlendirmeye çalışmak bazı Müslümanlarca modern ve batılı bir konsept olarak görülmekte ve sık sık eleştirilmektedir. Fakat aslında bu bakış açısı İslam'ın ve ondan neşet etmiş uygulamaların yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. İslam-çevre ilişkisini açıklarken çağdaş düşünürler tarafından en çok kullanılan ayetlerden yola çıkarak 10. ve 15. yüzyıllar arasında yaşamış müfessirlerin ilgili ayetleri yorumlayışıyla bugünkü yorumlanışlarını mukayese eden bir çalışma, İslamî çevreciliğin modern bir konsept olmayıp kökenlerinin klasik İslam düşüncesinde bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna göre ayetler klasik metinlerde belirli bir bağlamı açıklamak için detaylandırılarak anlatılmış, bazı tarihi bilgilerle zenginleştirilmiş; ancak modern metinlerde ayetler daha kapsayıcı ve bütüncül bir bakış oluşturmak adına tüm insanlığa hitap eden genel bir bakış şeklinde yorumlanmışlardır. Sonuç olarak,

İslamî çevrecilik fikri İslamî gelenekten büyüyen bir ağaçtır. Bu ağacın bazı dalları bambaşka bir ağaçtan gelen parçalarla (modern çevrecilik düşüncesi) aşılınmış, bazı dalları ise budanmış ya da tamamen kesilmiştir. Fakat nihayetinde bu ağaç aynı kökler üzerinde yaşamaya devam etmektedir (Cebeci, 2020). Bir sonraki bölümde, İslamî çevreciliğin temel kavramlarının üzerinde durulacak ve düzenledikleri bazı kampanyalar örneklendirilecektir.

2.1.1. İslamî Çevreciliğin Temel Kavramları

İslamî çevrecilik, İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerle dayanır. Çevrenin korunması, kâinata önem verilmesi, tüm canlıları içine alan tabiatla nasıl bir ilişki kurulması gerektiği hakkında pek çok ayet ve hadis-i şerif bulmak mümkündür (Akyüz, 2014). İslam ve çevre ilişkisini ortaya koyarken en çok kullanılan temel kavramlar olan *emanet*, *halife*, *mizan*, *ahiret* bu kaynaklardan yola çıkılarak temellendirilmiştir.

Emanet sözlükte “güvenilen bir kimseye koruması için geçici olarak tevdi edilen şey” anlamına gelir (Toksarı, 1995). İstilahta ise yer aldığı ayetlere göre pek çok farklı şekilde yorumlanmıştır. Emanetle ilgili ayetlerin ve hadislerin kapsamı ücret, kira, ortaklık gibi maddi hakları olduğu kadar dini, ahlaki ve toplumsal kuralları da içine almaktadır (Toksarı, 1995). Kur'an-ı Kerim'de yer alan En'am Sûresi 6/98, Ahzab Sûresi 33/72 ve Mü'minûn Sûresi 23/8 gibi emanetle ilgili ayetlerden hareketle İslam'ın, tüm unsurlarıyla birlikte doğaya ve çevreye bakış açısının emanet bilinciyle hareket etmek şeklinde olduğu söylenebilir. Allah doğal çevreyi insanlar kullansınlar diye yaratmıştır. İnsanlar onunla temel ihtiyaçlarını giderirler ve çevreyi başka insanlarla da paylaştıklarının bilincindedirler. Tabiatteki kaynakları hoyratça kullanıp israf etmezler. Tabiatın sahip olduğu tüm güzellikleri korumayı, onu en güzel şekilde gelecek nesillere teslim etmeyi şiar edinirler (Ayten, 2021). Kula'ya göre insanlar tabiatı yararlanırken öncelikle mutlak sahibin Allah olduğunu dikkate alır, insan-Allah-tabiat ilişkisini göz önünde bulundurur,

verilen nimetler karşısında birtakım görev ve sorumluluklarının olduğunu hesaba katarlar. Ölümlü bir varlık olduğu ve bu dünyada yaptıklarından ahirette hesaba çekileceği inancı insanın tabiat karşısındaki tutumunu olumlu yönde etkiler. Onun tahrip edici, zarar verici davranışlardan kaçınmasını sağlar ve sadece kendini düşünen bencil bir insan olmasının da önüne geçer (Kula, 2008).

Sözlükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelen hilafet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılır (Avcı, 1998). Fakat İslam ve çevre ilişkisi bağlamında kastedilen halifenin anlamı biraz daha farklıdır. İslamî çevreciler *Hani Rabbin meleklere 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?' dediler. Allah 'Şüphe yok ki ben sizin bilmediklerinizi bilirim' buyurdu* şeklindeki Bakara Suresi 30. ayetinde geçen halife kelimesinden yola çıkarak insanlara Allah'ın yer yüzündeki temsilcisi olmak ve O'nun yarattıklarını en güzel şekilde korumak misyonu yüklendiğini savunurlar. İslam insanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olmasını ister. Halifelik vazifesi insanlara dünyanın ve onun içindeki tüm canlıların korunması görevini vermiştir. Dünyada bulunan doğal kaynakların hepsi insanlar tarafından gözetilmelidir.

İslam'a göre, yaratılmış olan her şey bir bütünün yaşatılması, sürdürülmesi ve korunması için önemli bir role sahiptir. Yaratılmış olan her şey yaratılışın bizzat kendisine hizmet eder; hepsinin bir ekolojik işlevi ve bir değeri vardır. Bunlar, kendinde var olan şeylerden gelen için bir değer; bir bütünün ayrılmaz bir parçası olarak ekolojik değer; insanlar tarafından kullanılma değeri olarak sıralanabilir. Dolayısıyla yaratılış bir bütün olarak tasarlanmıştır ve o şekilde işlemektedir.

İnsanlar da dahil olmak üzere her bir tamamlayıcı parça kendi rolünü oynar, vazifesini yerine getirir. Böylece hem kendisinin hem de yaratılmış olan sistemin devamlılığını sağlar (Rizk, 2014). İnsanoğlunun halifelik vazifesini üstlendiği canlı topluluklar karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdır. İslam'ın çevre ahlakında insanlar başka canlıların sorumluluğunu üstlenmek zorundadır. Bu minvalde insana düşen en önemli sorumluluk, söz konusu insan, bitki ya da hayvan topluluklarından hangisi olursa olsun, her yaşam biçiminin insanlığa sağladığı kaynak değerinden bağımsız olarak içkin bir değer taşıdığını kabul ederek onları korumak ve gözetmektir (Çiştî, 2007). İslam dinine göre her şeye kadir olan Allah aynı zamanda her yerde hazır ve nazırdır. Bu yüzden insanlar yaptıkları tüm işlerde O'nun emir ve yasaklarını dikkate almakla yükümlüdürler. İslam'a göre tüm kâinat O'nun izniyle ve denetimiyle hareket eder. Dolayısıyla insanlar her zaman ve her yerde Allah'ın rızasına uygun şekilde hareket etmeli ve O'nun insanlar için çizdiği sınırların dışına çıkmaktan, Kur'an'daki deyimle haddi aşmaktan sakınmalıdırlar.

İslamî çevreciliğin önemli kavramlarından birisini de mizan oluşturur. Sözlükte “bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, ölçmek, ölçüye vurmak” anlamlarına gelen *mizan* İslam literatüründe genellikle “ahiret hallerinin belli bir merhalesinde mükelleflerin sorguya çekilmelerinin tamamlayıcı bir işlemi olarak ceza veya mükafatı gerektiren amellerinin kemiyet açısından değerlendirilmesi” (Toprak, 2005) olarak anlaşılır. İslamî çevrecilikte mizandan kastedilen şey ise bundan biraz daha farklı olarak Allah'ın kâinatı yaratıp yönetmesindeki ölçü ve ahenktir. Kur'an-ı Kerim'de Rahman Suresi'nin 7. ve 8. ayetlerinde geçen *Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız* ifadelerinden ve bunun gibi kainata tesis edilmiş düzeni anlatan başka ayetlerden hareketle İslamî çevreciler her şeyin bir ölçü ve düzene göre yaratıldığını, çevreye zarar verecek her türlü eylemin Allah'ın dünyaya koymuş olduğu düzene yani mizana zarar vermek anlamına geleceğini savunarak çevreyi korumaya veremeleri gereken önemin dini bir vazife olduğuna

Müslümanların dikkatini çekmeye çalışırlar.

İnsanlar yaratıcının dünyadaki yediemi-ni olarak henüz yaratılmadan önce dünyanın sorumluluğunu üstleneceklerine ve mizanı koruyacaklarına söz vermişlerdir. Kâinata her şeye biçilmiş bir itibar ve mizan vardır, insanlık bu itibar ve ölçüyü bozmamakla ya da çiğnememekle yükümlüdür, hatta bu yükümlülük insanlar için ahlaki bir vecibedir (Nomanul Haq, 2007). İslamî çevrecilik çalışmalarında çevreye önem vermenin öneminden bahsedilirken kavramın diğer anlamlarından birisi olan adalete fiziksel dengeye yapıldığı kadar büyük bir vurgu yapılmaz. Arap geleneğinde mizan kavramıyla ilgili yapılan çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla kavramın adaletle hüküm verme, eşit kollu terazile iki tarafın da iddialarını tartarak en doğru sonuca ulaşma gibi çağrışımları da vardır. Bu bağlamda mizan çevre ve ekoloji araştırmalarında zaman zaman tartışılan çevresel adalet, devletler arası eşitsizlikler, kaynakların adil bir şekilde dağıtılması, kapitalist ekonomik düzenin çevreye etkileri gibi konuları kapsayacak şekilde yeni yorumlamalara müsait bir boyut taşır (Hancock, 2018).

Kıyamet ve ahiret inancı, İslamî çevreciliği tartışırken yer verilen önemli diğer kavramlardandır. Kıyamet sözlükte “dirilip mezarından kalkmak, Allah'ın huzurunda durmak” anlamlarına gelir ve kıyâm kelimesinden türemiştir. Terim olarak “Dünya'nın bağlı olduğu kozmik sistemde meydana gelecek değişimin ardından ölümlerin diriltilmesiyle başlayıp ebediyen devam edecek olan alem” şeklinde tanımlanabilir (Topaloğlu, 2002). Kıyamet ve ahiret inanışları birbirlerini tamamlayan ve birbirlerinin devamı olan niteliğe sahiptirler. İslamî çevrecilikte hem kıyamet hem de ahiret önemli bir yere sahiptir. Ansızın gelecek olan kozmik kıyametin yanında dünyanın doğal dengesinin bozulması yüzünden yaşanacak olan felaketler de insanların kıyameti olarak adlandırılmıştır. Meşhur kıyamet çeşitlerinde insanın ölümü küçük kıyamet, toplumların ve milletlerin ölümünü ifade eden toplumsal kıyamet, yani orta kıyamet ve bütün insanların hesap vermesi sürecini başlatacak olan kozmik yani büyük kıyamettir (Topaloğlu, 2018).

İslamî çevreciliğe göre insanlar İslam dinini çizdiği sınırlara uygun bir şekilde ve doğanın dengesine dikkat ederek yaşamalı, küçük kıyamet olarak sayılan ölümleri gerçekleşene kadar kendilerine emanet edilmiş olan bedenlerine en iyi şekilde bakmalıdırlar. Orta kıyamet olarak adlandırılan toplumsal kıyamet, bir kavmin ya da milletin helak edilmesi bağlamında kullanılsa da İslamî çevreciler bu kavramı çevre sorunları yüzünden bozulan ekolojik denge, küresel ısınma, ozon tabakasındaki delikler, karbon salınımının artması, asit yağmurları, okyanus ve denizlerdeki kirlilik, biyoçeşitliliğin azalması gibi çeşitli çevre felaketlerini ifade etmek için kullanırlar. Eğer insanlar Allah'ın emanet ettiği canlı ve cansız tüm varlıklara tıpkı kendi bedenlerine bakar gibi özen ve dikkatle bakmazlarsa buna benzer daha çok çevre felaketinin, yani orta kıyametin yaşanacağına dikkat çekerek çevre problemleri ile ilgili farkındalık oluşturmaya çalışırlar. Aynı şekilde ahiret inancına da İslamî çevrecilerin söylemlerinde sıkça rastlanır. Ahirette insana ödül olarak vaat edilen cennetin çeşitli çevre güzellikleriyle tasvir edilmesi İslam'ın çevreye verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir (Günel, 2016). Ahiret inancı sadece cennetin güzelliklerine dikkat çekmek için değil aynı zamanda insanların hesaba çekileceğine vurgu yapmak için de sıklıkla kullanılır. Bu dünyada yapılan tüm eylemlerin değerlendirileceği ahiret hayatı Müslümanları dünyadaki bütün işlerini bu hassasiyete uygun bir şekilde yerine getirmelerini gerektirir. Çevreciler de Müslümanları çevreye daha hassas olmaları, doğal düzene zarar verecek her türlü faaliyetten kaçınmaları gerektiğini ahiret inancından yola çıkarak temellendirmeye çalışırlar. İslamî çevreciliğin temel kavramlarını ele aldıktan sonra bu hareketlerin düzenledikleri bazı kampanyaları örneklendirmek yerinde olacaktır.

2.1.2. İslamî Çevre Hareketlerinin Düzenledikleri Bazı Kampanyalar

İslam ve çevrecilik hakkında 1960'lardan itibaren başlayan ve devam edegelen çalışmalar olmasına rağmen hem dünyada hem de Türkiye'de İslam'ı referans alarak şekillenmiş olan derneklerin ve sivil toplum kuruluş-

larının oluşması bir hayli zaman aldı. Çevre konusunda gittikçe artan bir farkındalığa rağmen Müslümanlar arasında çevreci bakışın hala marjinal bir endişe olduğu düşüncesi mevcuttur (Hancock, 2018). Dinlerin insanların tutumlarını yönlendirmede sahip olduğu etkinin, dünya çapında faaliyet gösteren çevre organizasyonları tarafından fark edilmesi, pek çok ülkede gittikçe artan bir inanca dayalı kuruluşlar trendinin yükselmesini sağladı. Bu kuruluşlar İslamî öğretileri kullanarak muhatap aldıkları kitleleri çevre sorunları karşısında daha duyarlı olmaya davet ettiler.

Londra merkezli *MADE (Muslim Action for Development and the Environment/Kalkınma ve Çevre İçin Müslüman Hareketi)* kuruluşu, Forum of European Muslim Youth and Student Organizations (Müslüman Gençlik ve Öğrenci Örgütleri Federasyonu) ile işbirliği içinde *Topluluğumu Yeşillendiriyorum/Green Up My Community* kampanyası düzenlemiş, bu çerçevede camileri çevre dostu bir yer haline getirmek, atıklarını dönüştürmek, suyun tasarruflu kullanılması için projeler geliştirmek gibi faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Sloganı dinini takip et, yeşil kal! (follow your deen, be green) olan kampanya 1996 yılından beri devam etmektedir (URL-1).

Kanada'da yaşayan Muaz Nasır isimli bir Müslüman tarafından 2011 yılında inanç ve çevre ilişkisini araştıran yazılar yayınlamak için kurulan bir blog sitesi olan www.khaleafa.com zamanla büyümüş ve çeşitli kampanyalar düzenlemeye başlamıştır. *The Green Khutbah (Yeşil Hutbe)* bunlardan birisidir. Siteden anlaşıldığı kadarıyla kampanyanın amacı Müslüman toplumu küresel çevre sorunları hakkında bilgilendirmek, daha çevreci olmalarını ve sürdürülebilir bir yaşam tarzı geliştirmelerini sağlamaktır. Çeşitli tarihlerde yayınladıkları hutbelerle Müslümanları çevre sorunları karşısında daha aktif mücadele etmeye ve kendi hayatlarını bu yönde değiştirmeye teşvik etmektedirler (URL-2). Yine aynı kuruluş tarafından düzenlenen *The Green Ramadan (Yeşil Ramazan)* projesi de özellikle ramazan ayında israfın önüne geçmeyi, Müslümanların düzenledikleri büyük çaplı iftar organizasyonlarında çevreye zararsız

şekilde üretilmiş olan malzemeler kullanmalarını, evlerinde de su, elektrik gibi kaynakları daha dikkatli harcamaları yönünde farkındalık oluşturmaya amaçlamaktadır (URL-3).

Amerika Birleşik Devletleri'nin New York şehrinde yaşayan bir grup Müslüman siyahi öğrenci hem İslam hem de sosyal adaletle ilgileniyor olmaları ortak noktasında buluşarak 2020 yılında *Faithfully Sustainable (Adanmışça Sürdürülebilirlik)* adında bir oluşum başlattılar. Amaçlarını genç Müslümanların diğer insanlara ve gezegene karşı ilahi görevlerini yerine getirmelerinde teşvik etmek, iklim adaletsizliğine karşı savunmasız ve dezavantajlı durumda olanları korumak olarak ifade eden grup, onlara yapılan bağışları çeşitli kampanyalar düzenlemek, dijital infografikler hazırlamak, eğitim ve etkinlikler düzenlemek için kullanmaktadır. 2020 ramazanında #ReduceEidShopping etiketiyle bayram alışverişlerinde israfı önlemek için bir kampanya düzenlediler (URL-4).

Buraya kadar örneklendirilen kampanyalar Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerde yürütülmüştü. Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı ülkelere gelindiğinde durum biraz daha farklıdır. Bu ülkelerde çevre hareketlerinin önemli bir kısmı seküler bir dile sahiptir ve batılı örneklerine benzer söylemlerle kampanyalar düzenlerler. Düzenledikleri bu kampanyalarda İslam'ın, Müslümanların, Kur'an-ı Kerim'de çevreyle ilgili yer alan ayetlerin neredeyse hiç adı geçmez. Yine de İslam dinini çevresel aktivizmini yerine getirirken bir vasıta olarak kullanan Müslümanlar ve onların düzenledikleri kampanyalar da mevcuttur. Bu kampanyalardan bazıları örneklendirilecektir.

Fas'ın Marakeş şehrinin simge yapılarından birisi olan Kutubiyye Camii'ne 2017 yılında cami cemaatinin ve çalışanlarının enerji tüketimini çevre dostu bir şekilde sağlamak için güneş panelleri yerleştirildi. Fas gibi enerji alanında ülke dışından gelen fosil yakıtlara bağımlı olan bir ülkenin rüzgâr ve güneş gibi doğal kaynaklarını kullanarak enerji üretmesinin ekonomisinde önemli bir rahatlama sebep olması beklenmektedir. 2030

yılına kadar ülkenin enerji ihtiyacını yenilenebilir kaynaklardan sağlamayı amaçlayan hükümet yetkilileri, bu amaçlarına ulaşmak için sadece Kutubiyye Camii'ni hedef almadılar. Aynı zamanda ülkede bir grup imamın ve onlara destek olmak isteyen bir grup kadının iş birliğiyle *Yeşil Camiler* projesi de hayata geçirildi. Bu projeye ülkedeki camilerin hem yenilenebilir kaynaklar kullanması hem de atıklarını dönüştürmesi planlanmıştır. Bu amaçla bir grup imam ülke genelindeki camileri ziyaret etmekte ve cemaatlere çevrecilik hakkında ayetler ve hadisler ışığında vaazlar vermeye başlamıştır (Bentley, 2017). 2019 yılında yayınlanan bir habere göre proje kapsamında 100'den fazla caminin dönüşümü sağlanmıştır. Ancak bu sayının 600'e tamamlanması hedeflenmektedir. Ülkenin bir dönem çevre bakanlığı görevini üstlenmiş olan Hakime el-Haite, İslam'ın temiz enerji tartışmasına önemli katkılar sağlayacağını, Müslüman ülkelerin geleneklerine dönerek ve birer insan olarak dünyadaki sorumluluklarını hatırlayarak çevre kirliliği sorunlarına çözümler üretebileceğine inandığını ifade etmiştir (Neslen, 2016).

Endonezya'da Cava merkezli bir oluşum olan Nehdatü'l-Ulemâ, Ehl-i Sünnet çizgisi doğrultusunda dört hak mezhebe bağlılığı vurgulayan ve geleneksel dini anlayışı korumayı hedefleyen bir harekettir. Temel amaçları dini eğitimi yaygınlaştırmak, geleneksel kültürü geliştirmek, fakir ve yetimleri koruyarak toplumda sosyal adaleti sağlamak olan hareket aynı zamanda çevre sorunlarıyla da ilgilenmektedir (Göksoy, 2006). Söz konusu oluşum, yasadışı avlanmanın zararları, balıkçı teknelerinin yakılmasının ve batırılmasının çevrede yarattığı tahribat, doğanın ölçsüz şekilde tahrip edilmesi, arazi dönüşümlerinde ekolojik dengenin korunması, hayvanların ithalat ve ihracatında dini kuralların gözetilmesi, plastik atıklarla mücadele edilmesi, yenilenebilir enerjinin üretiminin ve kullanımının teşvik edilmesi gibi farklı konularda "yeşil fetvalar" yayınlamıştır (Mufid, 2020). 2015 yılında Nehdatü'l-Ulemâ bünyesinde Afet Yönetimi ve İklim Değişikliği Enstitüsü (LPBI-NU) adında bir yan kuruluş ihdas edildi (URL-5). Bu tarihten beri çeşitli organizasyonlar

düzenlemekte, Endonezya genelinde çevre sorunlarına İslamî bir bakış açısından yola çıkarak çözümler üretmeye ve mensuplarını bilgilendirmeye çalışmaktadırlar (URL-6). Nehdatü'l-Ulemâ gibi geleneksel dini eğitimi önemseyen bir kuruluşun çevre sorunları için harekete geçmesi, çevreye zarar veren eylemlerin dini açıdan da yanlış olduğuna dair fetvalar yayınlaması İslamî çevreciliğin pratik alandaki işlevini gösteren güzel bir örnektir. Endonezya'daki genç Müslüman çevrecilerle yapılan bir çalışmanın ulaştığı sonuçlara göre gençler çevreciliklerini İslam'a dayandırmakta ve bu eylemlerini icra ederken aşkın bir çabayla meşgul olduklarına inandıklarını, bilimsel ve dini bilgiyi sentezleyerek insanlar ve dünya arasında yeni ve dengeli bir ilişki ihdas etmeyi amaçladıklarını ifade etmektedirler (Nilan, 2021). Bu cümleler Müslümanların çevreciliklerini dini bir motivasyonla yerine getirdikleri, aralarında simbiyotik bir ilişki olduğu, çevre sorunlarına dikkat çekerken tüm faaliyetlerini İslam'dan referanslar kullanarak temellendirdikleri gibi tespitlerimizle de örtüşmektedir.

Çevreye İslamî bir bakış inşa etmek için yapılmış olan bir etkinlik de 2015 yılında Paris'te düzenlenmesi planlanan Dünya İklim Değişikliği Konferansı öncesinde Müslümanların iklim değişikliği hakkındaki sesini duyurmak için bir araya gelen deklarasyon ve iki gün süren sempozyum sonunda yazdıkları sonuç bildirisidir. IFEEES önderliğinde 17-18 Ağustos 2015 tarihinde İstanbul'da düzenlenen sempozyum kapsamında Seyyid Hüseyin Nasr başta olmak üzere konuyla ilgilenen pek çok bilim adamına ulaşan ve taslak metne onların da katkılarıyla son şeklini veren heyet 80'den fazla bilim adamının katıldığı sempozyumun sonunda bir metin yayınlamıştır (IFEEES, 2015). Metinde dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük çevre sorunlarına dikkat çekildikten sonra Kur'an-ı Kerim'den ayetler ışığında sorunların tüm paydaşlarına hitap edilmiş ve çevre problemlerinin çözülmesi için harekete geçilmesi çağrısında bulunulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı

bünyesinde başlatılan sıfır atık projesine de değinmekte yarar vardır. İsrafın önlenmesini, kaynakların daha verimli kullanılmasını, atık oluşum sebeplerinin gözden geçirilerek atık oluşumunun engellenmesini veya minimize edilmesini, atığın oluşması durumunda ise kaynağından ayrı toplanmasını ve geri kazanımının sağlanmasını kapsayan atık yönetim felsefesi (URL-7) olan sıfır atık, son yıllarda pek çok kamu kurum ve kuruluşunda uygulanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı da bu projenin paydaşlarından birisidir. *Sıfır Atık, Sıfır İsraf* Projesi başlığı altında *Çevre Ahlakı* Projesi'ni düzenleyen Diyanet İşleri, doğanın bütün unsurlarıyla ilişki içinde olmasının iman ve kulluk görevi olduğunu söylemiş, bütün insanoğlunun doğaya tamahkar bir yaklaşımdan uzak durması gerektiğinin ve bunun bir kulluk vazifesi olduğunun altını çizmiştir (URL-8). Bu proje kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı yurtlarda kalan öğrencilere geri dönüşüm eğitimleri verilmesi, hacı adaylarının Mekke yolculuğu öncesi çevre eğitimlerinden geçirilmesi, kuruma bağlı olarak çalışan görevlilerin geri dönüşüm ve sıfır atık konularında bilgilendirilmesi gibi faaliyetler yürütülmesi planlanmıştır.

1999 yılında çeşitli meslek gruplarından oluşan çevre gönüllüleri tarafından İstanbul'da kurulan ÇEKUD (*Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği*), Türkiye'de faaliyet gösteren İslamî çevre organizasyonlarının en büyüğüdür. Sitelerinde yer alan tüzüklerinde çevre ve kültür duyarlılığına sahip resmi ve özel kuruluşlarla dayanışma içinde çalıştıklarını ifade eden kurum, amaçlarını "...temiz ve yaşanabilir bir çevre idealini benimsemiş, milli kültür ve ahlak sahibi insanlardan meydana gelen bir toplumun oluşmasına katkıda bulunmak; doğal afetler ve kazalar neticesinde bozulan sosyal ve ekolojik dengeyi yeniden tesis amacıyla faaliyet yapmak" (URL-9) şeklinde ifade etmektedirler. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için *Minik Ellerden Büyük İşler, Tohumdan Fidana, Köklerimiz Bu Topraklarda* gibi ağaçlandırma kampanyaları düzenlemişler, *Sofrada Sıfır Atık ve E-Atık* projeleriyle israfın ve elektronik kirliliğin önüne geçmeye çalışmışlar, *Osmanlı ve Çevre*,

Kur'an Perspektifinden Çevre, Ulusal Çevre Politikamız, Yeşil Pazarlama ve Tüketim Farkındalığı gibi başlıklar altında konferans, seminer, panel ve sempozyumlar düzenlemiştir (URL-10).

Çevre Vakfı, 1999 yılında çevre alanında evrensel düzeyde öncü ve etkin bir sivil toplum kuruluşu olma vizyonu ile İstanbul'da kurulmuştur. Çevre bilincinin yaygınlaştırılması için sivil toplum kuruluşları ile iş birliği, ülkemizdeki çevre değerlerinin korunması için yasalar çerçevesinde çeşitli çalışmalar ve iletişim araçları kullanarak eğitim faaliyetlerinde bulunup milli çevre politikaları geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Çevre bilincini arttırmayı ve bir çevre ahlakının geliştirilmesini sağlamayı amaçlamaktadır (URL-11). Çevre Vakfı, ÇEKUD ile yakın ilişki içerisindedir. ÇEKUD ile iş birliği yaparak öğretmenlere yönelik seminerler düzenlemiş, su kullanma bilinci ile ilgili eğitimler tertip etmiştir. İki yılda bir düzenlenen ISEM adında Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu'nda dünyanın farklı yerlerinden katılımcılar tebliğlerini sunmaktadırlar. Bu tebliğler kitaplaştırılmaktadır. Tüm bu örnekler, Müslümanların çevre sorunlarına kayıtsız kalmadıkları

larını, çevreciliklerini inşa ederken dinlerini temel referans noktası olarak aldıklarını, dinî inançlarından neşet eden kavramları kampanyalarında yoğun bir şekilde kullandıklarını göstermektedir.

3. Sonuç

Dinin temel kaynaklarından yola çıkarak bir söylem geliştiren İslamî çevre hareketleri dünyanın farklı bölgelerinde, kimin bozduğundan bağımsız olarak ekolojik düzenin tekrar tesis edilmesinin önemine dikkat çeken kampanyalar düzenlemektedirler. Bu kampanyalarında mizan, emanet, ahiret, halifelik gibi dinden mülhem kavramlar kullanılarak seküler çevre hareketlerinden farklı bir dil ve bakış sunmakta, hitap ettikleri kitleleri dini inançları ile çevre hassasiyetlerini birleştirmeleri noktasında mobilize etmeyi amaçlamaktadırlar. İnsanların kainattaki yerini doğru anlamasını ve halifelik vazifesinin gereğini yerine getirmeye çalışmasını, doğayı sınırsız bir şekilde kullanabileceği bir kaynak olarak değil ihtiyacı olan kadarını mizanı yani dengeyi bozmadan kullanacağı kısıtlı bir alan olarak görmesini, aşırı tüketim ve israftan uzak durmasını sağlamak bu kampanyaların ortak amaçları olarak tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Akyüz H. (2014). Çevre Dostu Bir Peygamber Hz. Muhammed, *Turkish Studies*, 9(2), 107-126.
- Akyüz H. (2015). Ot, Su ve Ateşin Ortak Kullanımı İle İlgili Bir Hadisin Güncel ve Evrensel Değeri, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 232-244.
- Akyüz H. (2016). Çevre Sorunlarına Duyarlılık Bağlamında Hz. Peygamber'in Hayvanlarla İlgili Tutum ve Davranışları, 3. *Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 62-72.
- Ammar N. (2001). Islam and Deep Ecology, D. L. Barnhill ve R. S. Gottlieb (ed.), *Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Ground* içinde, 193-211. Albany: State University of New York Press.
- Avcı C. (1998). Hilafet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayten A. (2021). *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan-Doğa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bentley C. (2017). Muslim Environmentalists Give Their Religion -and their mosques- a Fresh Coat of Religion, *The World*. <https://theworld.org/stories/2016-12-30/muslim-environmentalists-give-their-religion-and-their-mosques-fresh-coat-green> (Erişim Tarihi: 27.02.2022).
- Cebeci M. (2020). Stewards of the Earth: Islamic Environmentalism in Classical and Contemporary Islamic Thought, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İbn Haldun Üniversitesi: Medeniyet Araştırmaları Enstitüsü.
- Chittick W. (2012). Din ve Çevre Krizi, William Chittick (hızl.), *Seyyid Hüseyin Nasr'ın Temel Düşünceleri* içinde, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Çiştî SHH. (2007). Fitrat: İnsanlar ve Çevre İçin Bir İslamî Model, *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet* içinde, 89-100, R. C. Foltz, F. M. Denny, A. Baharuddin (hızl.), N. Elhüseyni (Çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Foltz RC. (2006). Islam, Roger S. Gottlieb (ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology* içinde, 207-220. New York: Oxford University Press.
- Göksöy İH. (2006). Nehdatü'l-Ulemâ, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Günel T. (2016). Kıyametin ve Ahiretin Hayatımıza ve Çevreye Dönük Yüzü, *Journal of Islamic Research*, 27(3), 414-426.
- Hancock R. (2018). *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain*. New York: Routledge.
- IFEES. (2015). *İslam İklim Değişikliği Deklarasyonu*. <https://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/iccd-turk.pdf> (Erişim Tarihi: 02.03.2022).
- Kula N. (2008). Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi, *Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Cilt: 1 içinde, 207-225, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Marshall G. (2005). Toplumsal Hareketler. *Sosyoloji Sözlüğü* içinde, 746-748. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (Çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mufid M. (2020). Green Fatwas in Bahtsul Masa'il: Nahdlatul Ulama's Response to the Discourse of Environmental Crisis in Indonesia, *Al-Ihkam Jurnal Hukum dan Pranata Sosial*, 15(2), 173-200.
- Neslen A. (2016). Morocco to Give 600 Mosques a Green Makeover, *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2016/sep/05/morocco-to-give-600-mosques-a-green-makeover> (Erişim Tarihi: 27.02.2022).
- Nilan P. (2021). Muslim Youth Environmentalists in Indonesia, *Journal of Youth Studies*, 24(7), 925-940.
- Nomanul Haq S. (2007). İslam ve Ekoloji: Yeniden Ulaşma ve Yorumlama Arayışı, *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet*, 129-153, R. C. Foltz, F. M. Denny, A. Baharuddin (hızl.), N. Elhüseyni (Çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Rizk R. (2014). Islamic Environmental Ethics, *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 5(2), 194-204.
- Safei El-Deen H. (1993). Seeing the Environment Through Islamic Eyes: Application of Shariah to Natural Resources Planning and Management. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 6(2), 145-164.
- Toksarı A. (1995). Emanet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu B. (2002). Kıyamet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu B. (2018). Sâat, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Toprak S. (2005). Mizan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- URL-1. *Green Up My Community*. <https://femyso.org/campaigns/past/green-up-my-community/> (Erişim Tarihi: 21.02.2022).
- URL-2. Khaleafa: A Sacred Trust. *About Green Khutbah*. <http://www.khaleafa.com/about-2-1> (Erişim Tarihi: 21.02.2022).
- URL-3. Khaleafa: A Sacred Trust. *Green Ramadan*. <http://www.khaleafa.com/greenramadan> (Erişim Tarihi: 21.02.2022).
- URL-4. Faithfully sustainable. *About Faithfully Sustainable*. <https://www.faithfullysustainable.org/about> (Erişim Tarihi: 21.02.2022).
- URL-5. *Nehdatü'l-Ulemâ Presentation*. https://globalplasticaction.org/wp-content/uploads/22.04.20_Presentation_NU.pdf (Erişim Tarihi: 27.02.2022).
- URL-6. *Nehdatü'l-Ulemâ Afet Yönetimi ve İklim Değişikliği Enstitüsü*. <http://lpbi-nu.org/tentang-kami/profil-lpbi-nu/> (Erişim Tarihi: 27.02.2022).
- URL-7. *Sıfır Atık Nedir?* <https://sifiratik.gov.tr/sifir-atik/sifir-atik-nedir> (Erişim Tarihi: 02.03.2022).
- URL-8. "Çevre Ahlakı Projesi" Tanıtımı Yapıldı. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-tr/Kurumsal/Detay/25458/cevre-ahlaki-projesi-tanitim-programi-yapildi> (Erişim Tarihi: 02.03.2022).
- URL-9. *Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği Tüzüğü*. <https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/2021/06/tuzuk.pdf> (Erişim Tarihi: 05.03.2022).
- URL-10. *ÇEKUD Tarihesi*. <https://www.cekud.org.tr/tr/hakkimizda/cekud-tarihcesi/> (Erişim Tarihi: 05.03.2022).
- URL-11. *Çevre Vakfı-Hakkımızda*. <https://www.cevrevakfi.org.tr/hakkimizda/> (Erişim Tarihi: 05.03.2022).
- Yildirim A. K. (2016). Between Anti-Westernism and Development: Political Islam and Environmentalism, *Middle Eastern Studies*, 52(2), 217-218.